

ԳՈՌ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԵՎ ԻՐԱՔԱ-ԻՐԱՆՅԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՍԸ
(1980-1988թթ.)

XX դարի 70-ականների վերջին և 80-ականների սկզբին արաբական աշխարհը հանդիպեց լուրջ դժվարությունների: Արտաքին քաղաքականության բնագավառում համագործակցության անհրաժեշտությունը խոչընդոտվում էր արաբական աշխարհի սոցիալ-քաղաքական միատարր չլինելու հանգամանքով, տնտեսության անհամաչափ զարգացածությամբ, տեղական ազգայնականության աճի, կրոնադավանական ու գաղափարաբանական հակասությունների և այլ պատճառներով: Խոչընդոտների շարքում ոչ պակաս կարևոր տեղ էին զբաղեցնում արաբական դեկավարների մրցակցությունը և միմյանց հանդեպ գոյություն ունեցող անհանդուրժողականությունը:

Տարիներ շարունակ Իսրայելին հակազդող արաբական երկրների շարքում կարևորագույն տեղ էր զբաղեցնում Եգիպտոսը: Սակայն Մուհամեդ Անվար Սադաթի նախագահության շրջանում 1978թ. սեպտեմբերին ստորագրված Զենի-Դևիդի համաձայնագրի, այնուհետև 1979թ.¹ մարտին եգիպտա-իսրայելյան հաշտության պայմանագրի ստորագրման հետևանքով Կահիրեն կորցրեց իր այդ դերը: Ավելին, Արաբական պետությունների լիգայի (ԱՊԼ) անդամ երկրների 1978թ. նոյեմբերին և 1979թ. մարտին Բաղդադում կազմակերպված հանդիպումներին արաբական երկրները դատապարտեցին Եգիպտոսի արտաքին քաղաքական ուղղեգիծը և որոշեցին սառեցնել նրա անդամակցությունը ԱՊԼ-ում²: Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության (ԻԿԿ) անդամ երկրների արտաքին գործերի նախարարների 1979թ. մայիսին Ֆեռում հրավիրված հանդիպմանը նույնպես որոշվեց սառեցնել Եգիպտոսի անդամակցությունը այդ կազմակերպությունում³: Արաբական բոլոր երկրները, բացի Օմանից, Մուդանից և Սոմալիից, ետ կանչեցին իրենց դեսպաններին Կահիրեից: Եգիպտոսը գրկվեց մահ մավթ արդյունաբերող արաբական երկրների կողմից տրամադրվող տարեկան 2,7 մլրդ. դոլար օգնությունից, իսկ ԱՊԼ-ի գրասենյակը Կահիրեից տեղափոխվեց Թունիս⁴: Արաբական աշխարհում Եգիպտոսը հայտնվեց մեկուսացման մեջ:

1980թ. սեպտեմբերի 22-ին՝ սկսվեց իրաքա-իրանյան պատերազմը, որը նպաստեց տարածաշրջանում Եգիպտոսի տեղի և դերի վերականգնմանը, ու նրա համար վերադարձի ճանապարհի հարթեց դեպի «արաբական ընտանիք»։ Իրաքյան զորքերը ներխուժել էին Իրան, երբ վերջինս հրաժարվել էր կատարել 1975թ. Բաղդադում ստորագրված իրաքա-իրանյան համաձայնագրի պայմանները⁵։ 1975թ. մարտի 6-ին Ալժիրում Իրանի շահ Ռեզա Փեհլեվին և Սադդամ Հուսեյնը (այն ժամանակ պաշտոնապես դեռ երկրորդ մարդը Իրաքում) Ալժիրի նախագահ Հուարի Բումեդիենի ներկայությամբ ստորագրել էին ալժիրյան հռչակագիրը⁶։ Համաձայն հռչակագրի պայմանների, երկու երկրների միջև սահմանը անցնում էր Շատ-ալ-Արաբի գետահովտով (տավվեզ), Իրանը դադարեցնում էր օգնություն ցույց տալ Իրաքում իշխանության դեմ պայքարող քրդերին, իսկ Իրաքը՝ պարտավորվում էր արտաքսել երկրից Իրանի իշխանությունների դեմ գործող ընդդիմությանը, այդ թվում նաև Իմամ Խոմենիին⁷։ Հետագայում, 1975թ. հունիսի 13-ին ստորագրված երկու երկրների միջև Բաղդադի պայմանագրի հիմքում դրվել էին ալժիրյան հռչակագրի պայմանները մի տարբերությամբ, որ ավելացվել էր նաև Իրաքի պահանջը իրեն հանձնել իրաքա-իրանյան սահմանամերձ մի տարածք⁷։ 1980թ. սեպտեմբերի 7-ին Իրաքը Իրանից պահանջել էր 1975թ. Բաղդադի պայմանագրի համաձայն իրեն հանձնել սահմանամերձ տարածքը։ Ի պատասխան Իրանի մերժման, իրաքյան կողմը նախապես տեղյակ պահելով Բաղդադում Իրանի դեսպանությանը, սկսել էր այն զբաղեցնելու գործողությունները, որն ավարտվել էր սեպտեմբերի 16-ին, իսկ 17-ին Իրաքը չեղյալ էր հայտարարել ալժիրյան հռչակագիրը և Բաղդադի պայմանագիրը։ Նույն օրը Իրաքը փակել էր Իրանի նավերի մոտքը Շատ-ալ-Արաբ։

Իրաքի ղեկավարությունը հայտարարել էր, թե Իրանի դեմ պատերազմելով պաշտպանում է ողջ արաբական ազգի շահերը⁸ և խոչընդոտում է իսլամական հեղափոխությունը արաբական աշխարհի արտահանելու թեհրանի փորձերին։ Իրաքը նկրտումներ ուներ ոչ միայն Շոցի շրջանում, այլ նաև ողջ արաբական աշխարհում⁹ մանավանդ, երբ Եգիպտոսի նման հզոր պետությունը արաբական աշխարհում գտնվում էր «մեկուսացման» մեջ։

1980թ. սեպտեմբերի 28-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհուրդը (ԱԽ) ընդունեց 479 բանաձևը՝ պահանջելով կողմերից անհապաղ դադարեցնել կրակը և բանակցությունների շուրջ նստել։ Իրաքը միակողմանի ձևով դադարեցրեց կրակը հոկտեմբերի 5-8-ը, սակայն պատերազմը դարձյալ վերսկսվեց։ Պետք է նշել, որ ողջ պատերազմի ընթացքում Իրաքը մի քանի անգամ պատրաստակամություն էր հայտնել դադարեցնել կրակը և բանակցել Իրանի հետ։ Բայց թեհրանը չէր ցանկանում

որևէ զիջման գնալ: Երկու երկրների ղեկավարների միջև թշնամանքը այնքան մեծ էր, որ նույնիսկ, երբ 1982թ. ամռանը Շոցի արաբական երկրների համագործակցության խորհրդի (ՇԱԵՀ) անդամ երկրները Իրանին 25 մլրդ դոլար փախհատուցում խոստացան, եթե վերջինս դադարեցներ պատերազմը, Խոմեյնին պահանջեց նախ դատի տալ Սադդամին, այնուհետև վճարել Իրանին 150-160 մլրդ դոլար¹⁰:

Պատերազմի սկզբում, 1980թ. աշնանը, ԽՍՀՄ-ը կոչ արեց դադարեցնել անիմաստ արյունահեղությունը¹¹, սակայն 1982թ.-ից սկսեց զենք մատակարարել Իրաքին¹²: Պատերազմի հանդեպ ԱՄՆ-ի դիրքորոշման մասին լավագույն սահմանումը ավել է նախկին պետքարտուղար Հենրի Բոսինջերը. «Ափսոս, որ պատերազմում չեն կարող պարտություն կրել ոչ Իրաքը, ոչ Իրանը»¹³:

Զնայած Վաշինգտոնի կողմից արված չեզոքության մասին հայտարարությանը, 1984թ. նոյեմբերին, երբ վերականգնվեցին 1967թ. խաթարված իրաքա-ամերիկյան դիվանագիտական հարաբերությունները, ԱՄՆ-ը սկսեց զենք մատակարարել Իրաքին¹⁴:

1980թ. նոյեմբերին Ամմանում (Հորդանան) տեղի ունեցած արաբական երկրների ղեկավարների հանդիպմանը չհաջողվեց ընդհանուր հայտարարի գալ՝ Իրաքին համաարաբական աջակցություն ցույց տալու հարցում¹⁵: Արդյունքում Արաբական աշխարհը պատակտվեց մի քանի բևեռի. Հորդանանը, Սաուդյան Արաբիան, Մարոկկոն, Բուվեյթը, Կատարը, Բահրեյնը սատարեցին Իրաքին:

Ալժիրը, Թունիսը և Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպությունը՝ (ՊԱԿ) չեզոք դիրքորոշում զբաղեցրեցին: Սիրիան, Լիբիան, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Օմանը և Եմենի Ժողովրդական Դեմոկրատական Հանրապետությունը (ԵԺՀ) կանգնեցին Իրանի կողմը¹⁶: Ամմանյան հանդիպման ավարտից հետո Իրաքի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները խզեցին Սիրիան, Լիբիան և ԵԺՀ-ն¹⁷:

Պատերազմը երկու երկրների միջև ընթացավ մի քանի վալերով: Առաջին վալը՝ 1980թ. սեպտեմբեր-1982թ. մայիս, բնորոշվեց իրաքյան զորքերի որոշակի հաջողությամբ. նրանք կարողացան գրավել Իրաքին սահմանակից իրանյան 20 հզ.² կմ տարածք: Պատերազմի երկրորդ և երրորդ փուլերը՝ 1982թ. մայիս-1984թ. գարուն և 1984թ. գարուն-1987թ. մարտ, նշանավորվեց իրանյան զորքերի հակահարձակմամբ, որի արդյունքում պատերազմական գործողությունները տեղափախվեցին Իրաքի տարածք: Սակայն Իրանին հաջողվեց միայն գրավել Իրաքի հարավում մոտ 150 քառ. կմ. և հյուսիս-արևմուտքում 50 քառ. կմ. իրաքյան տարածք¹⁷: Պատերազմի երրորդ փուլի ընթացքում Իրաքն առաջին անգամ օգտագործեց զարգվածային ոչնչացման քիմիական զենք¹⁸:

Իրաքա-իրանյան պատերազմը դադարեցնելու հարցը քննարկվեց մահ 1981թ. ԻԿԿ Թաիֆի գազաթնաժողովում, որտեղ Իրաքը հայտարարեց, թե պատրաստ է ետ վերադարձնել Իրանին պատերազմի ընթացքում նրանից գրաված տարածքները, եթե վերջինս կատարի 1975թ. Բադդադի համաձայնագրի պայմանները¹⁹։ Իրանի պատվիրակությունը չէր մասնակցել ԻԿԿ հանդիպմանը։

Պատերազմը դատապարտեց մահ Թուրքիան՝ կոչ անելով վերջ տալ երբայրասպանությանը և չեզոք դիրքորոշում ընդունեց²⁰։ Իր չեզոքության մասին հայտնեց մահ Պակիստանը, որը սակայն, շարունակում էր Սաուդյան Արաբիայում 20 հազարանոց զորք պահել սատուական իշխանություններին հարկ եղած դեպքում օգնություն ցույց տալու նպատակով²¹։

Արաբական աշխարհում առաջնորդ դառնալու Իրաքի նկրտումները հիմնավորվում էին մահ այն հանգամանքով, որ 1982թ. Իրաքը պետք է դառնար չմիացող երկրների շարժման առաջնորդ²²։ Բացի դրանից 1978-1982թթ. ընթացքում համաձայն որոշ տեղեկությունների, որոնք մեր կարծիքով բավականին հակասական են, Իրաքը ԱՄՆ-ից անուղղակի ճանապարհով գնել էր 6,5 մլրդ դոլարի ԽՍՀՄ-ից՝ 1,8 մլրդ դոլարի, Արևմուտքից՝ 4,3 մլրդ դոլարի սպառազինություններ²³։ Դեռ 1975թ. մասնագետները նկատում էին, որ Բադդադի կտրուկ ավելացրել էր սպառազինությունների գնելու համար մախսատեավոր զուտարը՝ 6-8 մլրդ դոլարից հասցնելով այն տարեկան 16-18 մլրդ դոլարի²⁴։

Պատերազմի պաշտոնական դատապարտությամբ հանդես եկավ մահ Եգիպտոսի նախագահ Սադաթը։ Եթե 1978 և 1979թթ. հակաեգիպտական Բադդադի հանդիպումները մախսաձեռնվել էին անմիջականորեն Իրաքի կողմից, ապա պատերազմից 10 օր անց, երբ պարզ դարձավ իրաքյան զորքերի անկարող լինելը արագ պարտության մատնել Իրանին՝ Սադդամը զենք տրամադրելու խնդրանքով դիմեց Սադաթին²⁵։ Արդեն 1980թ. վերջին Իրաք ներմուծվեցին Եգիպտոսից առաքված առաջին սպառազինությունը։ Նույն թվականի դեկտեմբերին Եգիպտոսի և Իրաքի միջև վերականգնվեց քաղաքացիական օդային կապը²⁶։

Պատերազմի հանդեպ Եգիպտոսի դիրքորոշման արդյունքում ի հայտ եկան եգիպտա-արաբական մերձեցման եզրագծեր։ 1981թ. հոկտեմբերի 16-ին Եգիպտոսում գալով իշխանության, Մուհամեդ Հոսնի Մուբարաքը արտաքին քաղաքական հայեցակարգում առաջ քաշեց արաբական աշխարհի հետ հարաբերությունները բարելավելու սկզբունքը²⁷։ Արաբական շատ երկրներ, այդ թվում մահ Սաուդյան Արաբիան, շահագրգռված էին «արաբական ընտանիք» Եգիպտոսի շուտավայր վերադարձով։ Հարկ է նշել, որ իրաքա-իրանյան պատերազմը ամենից շատ ստահոգում էր Ծոցի արաբական միասնություններին։ Արևելա-

գետ Ջ.Հոգլենդը նշում է, որ Ստուդական ղեկավարությունը երկյուղում էր այն հանգամանքից, որ Իրաքի պարտության դեպքում, անմիջական սպառնալիք կստեղծվեր իր գոյությանը²⁸։ Եգիպտոսը շատ հաճախ Յոցի արաբական երկրների անվտանգության ավանդական երաշխավորներից մեկն էր²⁹, իսկ Իրաքի անհաջող վարժը, ամբողջովին վտխարինել նրան, ստիպում էր Էռ-Ռիադին վերականգնել երբեմնի հարաբերությունները Կահիրեի հետ։

1982թ. ամռանը Եգիպտոսը Իրաքին 1 մլրդ դոլարի գեներ. ինչպես նաև 60 օդաչուներ տրամադրեց³⁰։ Այն որ Յոցի նավթ արդյունաբերող երկրները չէին ցանկանում Իրաքի պարտությունը, վկայում է նաև այն փաստը, որ պատերազմի առաջին 4 տարիների ընթացքում նրանք Բադ-դադին 40 մլրդ դոլարի օգնություն տրամադրեցին³¹։ 1983թ. աշնանը Իրաքի կողմում ռազմական գործողություններին մասնակցում էին 12 հազ. եգիպտական զինվորներ և սպաներ ու ևս հազարավոր զինծառայողներ զինվորական ծառայություն էին անցնում նաև իրաքյան ներքին գործերի նախարարությունում³²։ Նույն թվականի ղեկոնմբերին Եգիպտոսից Իրաք ներմուծվող սպառազինությունների արժեքը հասավ 2,7 մլրդ դոլարի, իսկ Իրաքում կմվող եգիպտական «կամավորների» թիվը հասավ 30 հազարի։ Իրաքում աշխատող եգիպտական բանվորների թիվը հասել էր 1 մլն.-ի³²։ 1985թ., երբ Իրաքը ենթարկվեց Իրանի զորքերի կողմից ողջ պատերազմի ընթացքում ամենախռոշոր հարձակմանը, Մուբարաքը Հորդանանի թագավոր Հուսեյնի հետ ժամանեց Իրաք՝ Սադդամին իր համերաշխությունը հայտնելու նպատակով։ Ի պատասխան դրան, Սադդամը հայտարարեց, որ «արաբական համերաշխությունը երբեք չի լինի լիարժեք ստանց Եգիպտոսի»³³։

Փաստորեն, Եգիպտոսը, նախագահ Մուբարաքի իշխանության առաջին շրջանում կարողացավ դե-ֆակտո վերականգնել հարաբերությունները Յոցի արաբական երկրների հետ ու այդպիսով սկսել իր դիրքերի վերականգնումը արաբական աշխարհում։

1984թ. հունվարին տեղի ունեցած ԻԿԿ 4-րդ զագաթնաժողովին Սաուդյան Արաբիայի և Իրաքի անմիջական միջնորդությամբ վերականգնվեց Եգիպտոսի անդամակցությունը մահմեդական աշխարհի այդ հեղինակավոր կազմակերպությունում³⁴։ 1984-1988թթ. ընթացքում Եգիպտոսի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները վերականգնեցին Հորդանանը, ՊԱԿ-ը, Ջիբուտին, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Սաուդյան Արաբիան, Զուվեյթը, Բահրեյնը, Կատարը, Եժ-Ղ-Ն, Մավրիտանիան, Եմենի Արաբական Հանրապետությունը, Թունիսը, Լիբանանը, Լիբիան, Սլովիոն և Իրաքը³⁵։ Տարածաշրջանում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներում Կահիրեի ցուցաբերած աշխուժությունը՝ նպաստեց 1984թ. Եգիպտոսի ՄԱԿ-ի ԱԽ անդամ ընտրվելուն³⁶։

1989թ. նոյեմբերին իրաքա-սատտական միջնորդությամբ Եզիպտոսը վերականգնեց իր անդամակցությունը նաև ԱՊԼ-ում³⁷։ Արաբական աշխարհում Եզիպտոսի դիրքերի վերականգնման հարցում մեծ նշանակություն ունեն մասնաճյուղերը և Սիրիայի դիրքերը³⁸։ 1989թ. դեկտեմբերի կեսերին վերականգնվեց օդային կապը Կահիրեի և Դամասկոսի միջև, իսկ երկու շաբաթ անց վերականգնվեցին նաև դիվանագիտական հարաբերությունները այդ երկու երկրների միջև³⁸։

Իրաքա-իրանյան պատերազմը ծանր հետևանքներ ունեցավ կողմերից երկուսի համար։ Պատերազմում Իրանը 250 հազ. զոհ և 500 հազ. վիրավոր էր տվել, իսկ Իրաքը՝ 100 հազ. սպանված և 150 հազ. վիրավոր³⁹։ Պատերազմը խորացրեց նաև արաբական աշխարհի ապակայուն վիճակը և նպաստեց Իսրայելի կողմից 1982թ. ամռանը Լիբանան ներխուժմանը, նվազեցրեց պաղեստինյան խնդրի հարցում գործադրվող ջանքերը և արգելակեց մերձավորարևելյան համընդհանուր կարգավորման գործընթացը։ Օգտվելով Իրաքի պատերազմի մեջ լինելու հանգամանքից, 1981թ. հունիսի 7-ին Իսրայելի ռազմաօդային ուժերը ռմբակոծեցին Բաղդադի մոտակայքում գտնվող իրաքյան միջուկային հետազոտությունների կենտրոնը⁴⁰։ Պատերազմը ծայրաստիճան սրեց նաև միջազգային դրությունը։ 1988թ. հունիսի սկզբին ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Հոլանդիայի, Բելգիայի ռազմական նավերի քանակը Օոցուն հասել էր 80-ի, որից 38-ը պատկանում էր Սիաջալ Նահանգներին⁴¹։

ՄԱԿ-ի ԱԽ-ն իրաքա-իրանյան պատերազմի հանդեպ 1987թ. հունիսի 20-ին ընդունեց 598 բանաձևը⁴², որը պահանջում էր կողմերին դադարեցնել կրակը և բանակցությունների միջոցով լուծել երկու երկրների միջև եղած հակասությունները։ 1988թ. հունվարի 7-9-ը Ալժիրում կայացած ԱՊԼ արտահերթ զագաթնաժողովի առաջին անգամ արաբական բոլոր երկրները, ներառյալ Լիբիան և Սիրիան՝ դատապարտեցին Իրանին հաշտության բանակցություններից խույս տալու մեջ։ Եզրափակիչ հռչակագրում հանդիպման մասնակիցները նշում էին, որ «արաբական որևէ երկրի հանդեպ ագրեսիան կոլիտվի որպես ագրեսիա ողջ արաբական ազգի հանդեպ»⁴³։

1988 թ. գարնանը իրանյան զորքերի վերջին վարձը՝ պարտության մատնել իրաքյան բանակը, ձախողվեց։ Իրանի անհաջողությունները մարտի դաշտում, երկրի տնտեսական քայքայվածությունը, Սիրիայի և Լիբիայի որպես դաշնակիցների կորուստը, ինչպես նաև հունիսի 3-ին Իմամ Խոմենիի մահը, ստիպեցին Թեհրանին դադարեցնել պատերազմը։

1988թ. հունիսի 18-ին Իրանի ղեկավարությունը հայտնեց, որ ընդունում է 598 բանաձևը և պահանջում է, որպեսզի պատերազմում մեղավորը պատասխանատվության առջև կանգնի⁴⁴։ Սակայն Իրաքի ան-

հանդուրժողականության պատճառով պատեզմական գործողությունները շարունակվեցին, որի հետևանքով իրաքյան բանակի հսկողության տակ հայտնվեց 2.600 քստ. կմ. իրանյան տարածքի մի հատված: Կողմերի միջև կրակը դադարեցվեց միայն օգոստոսի 20-ին⁴⁷:

1988թ. օգոստոսի 26-ին սկսվեցին իրաքա-իրանյան հաշտության բանակցությունները: Տեղի ունեցան բանակցությունների 15 վալեր՝ Ժնևում և Նյու-Յորքում, սակայն կողմերը համաձայնության չեկան և 1990թ. օգոստոսին բանակցությունները ընդհատվեցին: Իրաքա-իրանյան հակամարտությունը սառեցվեց, իսկ ռազմական գործողությունները այլևս չվերսկսեցին⁴⁸:

Փաստորեն, Արաբական Արևելքում տեղի ունեցող ցանկացած գործընթացների և մասնավորապես իրաքա-իրանյան պատերազմի, Լիբանանում իսրայելյան ագրեսիայի և պաղեստինյան հարցի հանդեպ ունեցած գործուն դիրքորոշման արդյունքում, Եգիպտոսը կարողանում էր վերականգնել իր դերը արաբական աշխարհում: Այս առումով իրաքա-իրանյան հակամարտությունում Եգիպտոսի ներգրավումը՝ բացառիկ կարևոր նշանակություն ունեցավ Մոցի մեծ թարաժաշրջանում ուժերի հարաբերակցության պահպանման հարցում, որում շահագրգռված էին ինչպես Սաուդյան Արաբիան, այնպես էլ արաբական մյուս երկրները: Եգիպտոսի նախագահը, դրսևորելով զգուշություն, չափավորություն, պրագմատիզմ և հետևողականություն՝ կարողացավ վերականգնել Եգիպտոսի կարևորագույն դերը արաբական աշխարհում և մոլի ներկայացնել իր երկիրը միջազգային հարաբերություններում:

GOR GEVORGYAN

EGYPT AND THE IRAQ-IRANIAN WAR (1980-1988)

For many years the most important country among the Arab countries counteracted Israel was Egypt. In September of 1978 Egypt's president Mohamed Anwar al-Sadat signed the Camp David's Agreement, then in March of 1979 signed the Egypt-Israeli Agreement in consequence of which Cairo lost its leading role in the Arab world.

All the Arab countries, besides Oman, Sudan and Somali, broke their diplomatic relations with Egypt.

In September of 1980 due to its flexible position towards the Iraq-Iranian war, some contours were sketched to the Egypt-Arabian rapproach. Supporting Iraq during this war Egypt smoothed away to the "Arab family". Beginning with the presidency of Mohamed Hosny Mubarak the Egypt-Arabian relations began to improve.

Due to its effectual positions towards the Iraq-Iranian war and the other processes in the region in the end of 1980s Egypt succeeded to return to the "Arab family".

ՃԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Shu' A Framework for Peace in the Middle East. Agreed at Camp David. Office of the White House Press Secretary. Sept. 18. 1978. p.1 և United States Policy Statement Series. 1979. The Egyption-Israeli Peace Treaty. – The White House. Monday. March 26, 1979.
2. Շ.Լ.Կարամանուկյան, Արաբական Պետությունների Լիգայի դերը Արաբական երկրների հակահիմալերիալիստական պայքարում, Եր., 1988, էջ 166, Г.В.Севастьянов, Американский экспансионизм, М., 1986, с. 543, Ա.Հ.Հովհաննիսյան, ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը իսրայելա-պաղեստինյան հակամարտության հանդեպ, Եր., 2001, էջ 23:
3. "Le Monde", 14.05.79, տե՛ս Арабский мир: три десятилетия независимого развития, М., 1990, с. 308.
4. А.Г.Князев, Египет после Насера, 1970-1981 гг., М., 1986, с.206, Арабская Республика Египет, М., 1990, с. 97, Арабский мир, նշվ. աշխ., с. 346.
* Իրաքը պատերազմի սկիզբը համարում էր սեպտեմբերի 4-ը, երբ իրանյան զորքերը կրակ էին քացել իրաքյան Սինդիի և Համաքին քաղաքների վրա:
5. Iran-Iraq War: Historical documents, տես՝ www.fas.org.
6. J.M.Abdulghani, Iraq and Iran: The years of Crisis. Baltimore (MD), 1984, p.242-249.
7. Նույն տեղում, նաև А.Тaheri, The Spirit of Allah. Khomeiny and Islamic Revolution, London, 1985, p. 163.
8. The New York Times, N.Y., 12.10.1980, նաև I.Tareg, Iraq and Iran: Roots of Conflict, Syracuse Univ Press, 1982, N 4, p. 210. *Իրաքի արաբական շահերի պաշտպանության հիմնավորման կենտրոնական փաստարկներից մեկն էլ Իրանի կողմից 1971թ. նոյեմբերին զբաղեցված Շոցի արաբական 3 կղզիների՝ Աբու Մուսան, Մեծ և Փոքր Թոմբերը վերադարձնելն էր: Կղզիները պատկանում էին հետագայում Արաբական Սիացյալ Էմիրությունների մաս կազմած՝ Շարքա և Ռաս-ալ-Խայմա Էմիրություններին: Shu' Н.О.Оганесян, Отношения Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ер., 1985, с. 82, Новейшая история Арабских стран Азии, М., 1989, с 326.
9. Б.Сейранян, "Звезда и жизнь диктатора", см. Азия и Африка сегодня, N 4, 1994, с. 7-8.
10. Middle East International, L., 04.06.82, Л.В.Валькова, Саудовская Аравия: Нефть, ислам, политика, М., 1987, с. 201.
11. Проблемы мира и социализма, 31.05.82.
12. Б.Сейранян, նշվ. աշխ. նույն տեղում, ТАСС Информбюллетень 04.06.83.
13. Bienen H, The Superpowers and the War. The Iraq-Iran War. Issues of Conflict and Prospects for Settlement, Prinception Univ, 1981.

14. US Department of State. Bureau of Public Affair Testimony before the House of Representatives Committee on Foreign Affairs. 3 Sept. 1985. Current Policy Paper N 215, B.Rubin, United State – Iraq Relations. p. 118.
15. Арабский мир... Գլխ. աշխ. с. 314.
16. Ближний Восток и Международное право, М., 1992, с. 102
- * 1982թ. սկսած ԵԺՂՀ-ն կանգնեց Իրաքի կողմում և վերականգնեց նրա հետ ղեկավարական հարաբերությունները:
17. Shu' Ближний Восток..., Գլխ. աշխ. մեջ: с. 99-100, Н.Жданов, А.Игнатенко, Ислам на пороге 21 века, М., 1986, с. 285-288.
18. Л.Данилов, Армия, власть и общество в современном Ираке, в кн. Армия и власть на Ближнем Востоке, М., 2002, с. 56, The Middle East, May, 1988, p. 16.
19. Речь президента Саддама Хусейна на 3-ей Исламской конференции в верхах. Багдад, 1981, с. 27-28.
20. "Aktualite" Istanbul, 1980, Sept. p. 6. Ըստ И.И.Иванова, Турецко-арабские отношения и их место в системе международных связей на Ближнем Востоке (1945-1983), М., 1985, с. 120.
21. Ближний Восток и ... Գլխ. աշխ., նույն տեղում.
22. А.З.Егорин, Х.А.Абдель Хамид, Война за ближневосточный мир, М., 1998, с. 63.
23. The Middle East and North Africa, L., 1986, p.155.
24. The Military Ballance 1975-1980, L., 1980, p. 4.
25. Р.Дж.Андайк, Саддам Хусейн, Ростов на-Дону, 1999, с. 293.
26. ТАСС БПИ N 164, 20.08.87, ТАСС Атлас N 25, 18.06.82.
27. Տե՛ս Գ. Գևորգյան, Եզիպտոսի արտաքին քաղաքական նոր հայեցակարգի ձևավորումը 1980-ականներին,- (արարելուն), «Արև», Կահիրե, 2002, նույնը (59) 11, էջ 3-7:
28. The New York Review of Books, N.Y., 01.04.82, сар. XXIX N 5, p. 26.
- * 1961թ. Քուվեյթի անկախության հռչակումից հետո, վերջինիս հանդեպ Իրաքի հավակնությունների պատճառով ստեղծված լարված իրավիճակը հնարավոր եղավ կարգավորել մեկ ԱՊԼ-ի համապատասխան որոշմամբ, որի համաձայն, 1961թ. սեպտեմբերին Արաբական Միացյալ Հանրապետության ստորաբաժանումները արաբական մի քանի երկրների ղեկավար ժողովի հետ համատեղ մտան Քուվեյթ: Տե՛ս Новейшая история Арабских стран, М., 1968, с 327-328.
29. Newsweek, N.Y., 26.07.82.
30. I.Tareg, I.Jacklin C., Iraq's interrupted revolution. Current History, Philadelphia, 1985, January, Vol. 84, N 498, p. 30.
31. Le Nouvel Observateur, P., 25.09.83, ըստ Л.В.Валькова, Գլխ. աշխ., с. 215.
32. Р.Дж.Андайк, Գլխ. աշխ., с. 295.
33. Նույն տեղում:
34. В.Сычев, "Проблемы политики и новые тенденции в деятельности организации Исламской Конференции", в кн. Современный ислам: Проблемы политики и идеологии, М., 1985, вып. 3, с. 133.
35. ТАСС БПИ, N 206, 22.10.90., մեկ Boston Sunday Globe, 03.02.88.

36. ORBIS. A Journal of World Affairs, Philadelphia, 09.01.84., Правда, М., 21.04.84.
37. ТАСС Атлас, N 16, 15.04.88.
38. Ռ. Կարապետյան, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները և խաղաղության գործընթացը Արաբական Արևելքում, Երևան, 1999, էջ 10:
39. SIPRI: Yearbook, 1987, p. 302.
40. U.N.Press Release G.A. /7272, 13.07.1986, p. 7.
41. Cristian Science Monitor, 07.10.87.
42. U.N. Documents, S/RES/598.
43. Н.В.Жданов, А.А.Игнатенко, Ислам на пороге 21 века, с. 291.
44. U.N.Documents, Security Council, The Declaration of the General Secretary of the United Nations, 1988, Sept., 16, p. 4.
45. Л.Данилов, Армия, власть и общество в современном Ираке, նշվ. աշխ. մեջ с. 56.
46. Современные международные отношения, под ред. А.В.Торкунова, М., 2001, с. 398, Ближний Восток... նշվ. աշխ. մեջ, с. 108.